

MATKA BOŻA W KONTEKŚCIE MŁODOPOLSKIEJ LUDOWOŚCI I WITALIZMU¹. PANAGIA KAZIMIERY ZAWISTOWSKIEJ

Charakterystyczny rys religijności młodopolskiej to, z jednej strony, silne poczucie tożsamości idei narodowych i religijnych (umotywowane sytuacją historyczną), jak również przywiązanie do przedmiotów kultu religijno-patriotycznego czy obrzędowości². Z drugiej – indywidualizacja i subiektywizacja przeżycia religijnego. Dowodem indywidualizacji religii było, między innymi, modernistyczne dążenie do jej zaktualizowania. Również zainteresowanie postaciami biblijnymi, wyłamującymi się spod tradycyjnie pojętej religijności i dogmatyzmu wiązało się w Młodej Polsce z ogólną tendencją subiektywizacji przeżycia religijnego, „odejściem od religii społecznej, zinstytucjonalizowanej, w kierunku religii opartej na indywidualnym doświadczeniu wewnętrznym”³. Twórców inspirowały zwłaszcza postaci kontrowersyjne, do których zaliczano Judasza czy Salome, ale także św. Franciszka z Asyżu. Spowodowało to, jak twierdzi Wojciech Gutowski, zatarcie różnicy między

¹ Termin witalizm został przeze mnie użyty jako określenie czy synonim tendencji odrodzeńczych (obejmujących nie tylko światopogląd, ale też na przykład charakterystyczny sposób obrazowania), jakie pojawiły się w poezji na początku dwudziestego wieku. Zob. M. Podraza-Kwiatkowska, *Pustka – otchłań – pełnia. (Ze studiów nad młodopolską symboliką inercji i odrodzenia)*, w: *Młodopolski świat wyobraźni. Studia i eseje*, pod red. M. Podraza-Kwiatkowskiej, Kraków 1977.

² Zob. D. Olszewski, *Polska kultura religijna na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1996.

³ W. Gutowski, *Mit-eros-sacrum. Sytuacje młodopolskie*, Bydgoszcz 1999, s. 140.

boską epifanią a obrazowymi wytworami duszy, wzmacniało znaczenie indywidualnej aktywności wyobraźniowej w procesie religijnego wtajemniczenia⁴.

Jednocześnie podejście do kluczowych postaci biblijnych, zwłaszcza Boga i Chrystusa, w mniejszym stopniu Matki Bożej, było w modernizmie ambiwalentne, często negatywne. Za wyraz negacji Boga przez twórców modernistycznych można na przykład uznać zabiegi zmierzające do Jego diabolizacji (ponieważ stworzył zły świat), zanegowania wartości krzyża (na przykład krzyż jako wyraz dekadencji) czy znaczenia Pasji. Niemniej istnieją też w Młodej Polsce teksty afirmujące *sacrum*, religię chrześcijańską lub też takie, w których dochodzi do pogodzenia się z Bogiem i stworzonym przez Niego dziełem (nurt franciszkański).

W związku ze zmianą koncepcji religijności, nowym waloryzowaniem podmiotu i wyobraźni – postacią uprzywilejowaną stała się w Młodej Polsce Matka Boża⁵. Jednak i Jej osoba podlegała różnorodnym zabiegom modernizacyjnym, wpisującym Świętą w typowe dla Młodej Polski tendencje, zjawiska światopoglądowe i estetyczne. Za wyraz takich zabiegów można uznać spopularyzowany w tej epoce model Matki Bożej – chłopki. Prekursorką młodopolskiego obrazowania, w którym kluczowe staje się współtworzenie ludowego i narodowego wizerunku Maryi jest niewątpliwie Maria Konopnicka w cyklu *Madonna*. Podczas gdy autorka *Imaginy* skłania się ku kreacji Maryi-chłopki współcierpiącej i opiekującej się polskim ludem⁶, w poezji odrodzeńczej, współtworzącej młodopolski mit wsi świętej i odświętnej, chłopski wizerunek Maryi podlega znaczącej witalizacji.

W drugiej fazie Młodej Polski (po 1900 roku) na postrzeganie Matki Bożej przez pryzmat ludowości wywarł wpływ młodopolski witalizm, ubóstwienie życia, natury (w tym wsi) oraz procesów biologicznych. Jednocześnie fascynacja ludowością, słowiańszczyzną i bogatą tradycją rodzimą, prowadząca do sakralizacji i mityzacji wsi warunkowała w Młodej Polsce swojski, chłopski wizerunek Madonny⁷. Można nawet mówić o częstym posługiwaniu się

⁴ Tamże, s. 140.

⁵ Zob. H. Filipkowska, *Poezja religijna Młodej Polski*, w: *Polska liryka religijna*, pod red. S. Sawickiego, P. Nowaczyńskiego, Lublin 1983, s. 313-314.

⁶ Takie ujęcie Maryi jest charakterystyczne dla młodopolskiego, legendowego nurtu maryjnego, którego reprezentantem był na przykład M. Gawalewicz. O nurcie tym pisze M. Jasińska w szkicu *Matka Boska w poezji poromantycznej (do r. 1918)*, w: *Matka Boska w poezji polskiej*, oprac. M. Jasińska, Z. Jastrzębski, S. Nieznanowski, A. Paluchowski, S. Sawicki, t. 1: *Szkice o dziejach motywu*, Lublin 1959.

⁷ Warto też zwrócić uwagę na naukowy aspekt zainteresowania ludem w Młodej Polsce, tzn. na znamienne badania i prace folklorystyczne, które wówczas powstawały.

tematyką maryjną w celu ukazania walorów ludu, takich jak prostota, pokora, radość istnienia, otwarcie na naturę i naturalność, a nawet świętość⁸.

Ponadto kryzys wszelkich wartości, także religijnych, który został przez Nietzschego ujęty w hasło: „Bóg umarł”, wpłynął na młodopolskie dążenie do tworzenia przestrzeni sakralnych, co doprowadziło do rozszerzenia samego pojęcia *sacrum* na sztukę, naturę, miłość, erotyzm i ludowość.

Stylizacje Matki Bożej na prostą kobietę z ludu, mającą najczęściej rysy bliskiej osoby (na przykład żony), z zaznaczeniem dużych spracowanych dłoni, bosych stóp, ogorzałej twarzy, a także bliskiej, czulej relacji z tulonym przez nią dzieckiem, swą ekspansywność przeżywają zarówno w poezji, jak i w powieści czy malarstwie. Jako przykład beletrystyczny można wymienić kreację Jadwisi z *Bajecznie kolorowej* Sewera, wystylizowanej na polską, chłopską Madonnę. Motyw Matki Bożej – chłopki spopularyzował się również w młodopolskim malarstwie, przede wszystkim za przyczyną sztuki Wyspiańskiego. Z jednej więc strony twórcy sakralizują macierzyństwo biologiczne, dostrzegają piękno i świętość kobiety-matki (Staff, Wyspiański), z drugiej strony humanizują i w pewnym stopniu desakralizują postać Maryi. Uwagę widza zwracają zwłaszcza *Madonny* Hofmana (*Madonna Matka*, *Wiosenna Madonna*, *Madonna ze szpakiem*), które odbiegają od klasycznego wzorca przedstawień ikonograficznych, a uosabiają spracowane wiejskie kobiety-matki. Zdaniem Bogusława Czajkowskiego „*Madonny* Hofmana są pretekstem do pokazania filozofii życia kobiety, jej uczuć i charakteru”⁹.

W kreacjach Matki Bożej na prostą kobietę z ludu (zarówno w malarstwie Hoffmana czy Wyspiańskiego, jak i w poezji Zawistowskiej czy Ostrowskiej) zwracają uwagę elementy tła, które mają charakter secesyjny. Polne kwiaty, motywy ornitologiczne, wskazujące na wieś jako uprzywilejowane miejsce obecności Maryi, podkreślają nie tylko ontyczny związek macierzyństwa boskiego i przyrodniczego, ale też jego biologiczne, cielesne piękno i urok. Takie ujęcie pozostaje w zgodzie z modernistycznymi tendencjami estetycznymi i malarskimi, stanowiąc zwiastun malarstwa pejzażowego i ludowego. Dlatego też jedynym marzeniem artystów, tak zwanych ludowców z powieści Sewera *Bajecznie kolorowa* jest ukazywanie ludu, również Matki Bożej jako wieśniaczki, w plenerze. Jeden z bohaterów utworu mówi: „Lud tylko w ple-

⁸ Taka kreacja Matki Bożej współtworzy młodopolski stereotyp-mit chłopca bajecznie kolorowego, o którym pisał między innymi F. Ziejka w artykule *Rodowód i funkcje motywów ludowych w twórczości Wyspiańskiego*, w: *Problemy literatury polskiej lat 1890-1939*, Wrocław 1972, seria 1, s. 321-364. Według tego autora również twórczość Wyspiańskiego stanowi katalog młodopolskich stereotypów chłopskiego bohatera i katalog idei związanych z polską „bajecznie kolorową” wsią (tamże, s. 321). O micie chłopca w Młodej Polsce zob. też J. Zacharska, *Budowanie mitu chłopca w literaturze i malarstwie XIX wieku*, w: *Lektury młodopolskie*, Warszawa 1997.

⁹ B. Czajkowski, *Portret z pamięci*, Wrocław 1971, s. 96.

nerze na polu, w żniwa, w ogrodzie, w lesie, na powietrzu, masa powietrza". I dalej: „Malować na powietrzu, w słońcu, drgającą życiem naturę, to rozkosz dla artysty”¹⁰.

Zgodnie z młodopolską tendencją do unarodowienia i rustykalizacji postaci Maryi, z jednej strony, a z drugiej – do przewartościowywania utrwalonych pojęć i wartości, również Kazimiera Zawistowska próbuje w *Panagii* (1901) „odkłamać” tradycję ikonograficzną, zgodnie z którą Matka Boża została:

naiwną ręką mistrza sprzed laty,
W ołtarz cerkiewny sztywnie włożona¹¹.

Epitetem „naiwną ręką” sygnalizuje poetka, że dawni autorzy operowali zbyt małą wiedzą na temat Maryi, a zarazem sugeruje, że jej wizerunek świętej będzie bliższy rzeczywistości i prawdy. Obrazy zamknięcia Matki Bożej w cerkiewnych ołtarzach, cielesnego wręcz odczuwania przez Nią ucisku i bólu podkreślają w utworze niestosowność przedstawienia ikonograficznego w konfrontacji z charakterem postaci. Jako kluczową cechę Matki Bożej czyni bowiem poetka Jej młodość, rozpierającą wszelkie konwenanse i ramy, domagającą się wartości witalnych, związanych z naturalnością, życiem, aktywnością¹². W takim ujęciu postać Maryi wpisuje się w szereg analogicznych figur witalistycznych, korespondując na przykład z przedstawieniami zantropomorfizowanej Wiosny (*Narodziny wiosny* Tetmajera) czy wizerunkami ikonograficznymi (Wyspiański) lub poetyckimi (Staff) kobiet-matek, których podstawowym atrybutem jest właśnie młodość. Słowa z *Panagii*:

Młode jej skronie gniecie korona,
Młodą pierś gniotą dostojne szaty,

wskazują też na konflikt między żywiołową młodością i wolnością a władzą, której atrybutami są tu korona i dostojne szaty. Maryja Zawistowskiej nie mieści się zatem w religijnych dogmatach również ze względu na waloryzację wolności i ubóstwa. Gest buntu Maryi wobec bogactwa, przepychu i dostojeństwa zbliża Ją do młodopolskiej kreacji św. Franciszka. Twórcy tej epoki, charakteryzując postać biedaczyny z Asyżu, bardzo często przywoływali bowiem

¹⁰ Sewer (Ignacy Maciejowski), *Dzieła wybrane*, t. VII: *Matka, Bajecznie kolorowa*, Kraków 1955, s. 198.

¹¹ K. Zawistowska, *Panagia*, w: *Utwory zebrane*, oprac. L. Kozikowska-Kowalik, Kraków 1982, s. 133. Kolejne cytaty przytaczam zgodnie z tym wydaniem.

¹² Motyw fizycznego wręcz doznawania przez Matkę Bożą ucisku, bólu z powodu włożenia Jej w „sztywne” ikony, święte księgi powtarza się też w wierszu *Ksieni*. W utworze tym poetka podkreśla, że dopiero usunięcie się Maryi na „marginesy sztywnych psalterzy” daje możliwość bycia czułą, troskliwą matką, a nie tylko Królową. Zob. K. Zawistowska, *Ksieni*, w: *Utwory zebrane*, dz. cyt., s. 117.

motyw buntu, a nawet pogardy świętego dla bogactwa i mieszczańskiego trybu życia¹³. Podobnie więc jak to ma miejsce w przypadku św. Franciszka, również Zawistowska obdarza Matkę Bożą – chłopkę cechami szczególnie waloryzowanymi w Młodej Polsce. W ten sposób czyni z Niej niejako ideał modernistyczny.

Autorka w *Panagii* przy pomocy wyobraźni próbuje dotrzeć do istoty osobowości Bożej Matki, która zasadza się na wrodzonej, wiejskiej prostocie. Stąd poetka zakłada, że:

Gdyby z złocistej zdjęć Ją poświęty –
Toby w skrach słońca szła ozłocona,
I jak wieśniaczka, z synkiem u łona,
Prządłaby kądziel u progu chaty.

Odkonwencjonalizowana Maryja, Maryja, która zesła z ołtarza na rzecz uczestnictwa w chłopskiej rzeczywistości, to znak młodopolskiej próby zbliżenia sfery *sacrum* i życia codziennego. W liryce dekadencej mówiło się bowiem o niedostępnym niebie lub o „stalowego nieba próżni”. W liryce z początku wieku natomiast, sfera *sacrum* staje się namacalna, nabiera kształtów cielesnych, bliskich człowiekowi. Nieprzypadkowo też Maryja występuje w kontekście rzeczywistości wiejskiej. Jest to obszar uznawany w Młodej Polsce za najbliższy sfery *sacrum*, niejako uświęcony przez tradycję, będący jednocześnie synonimem polskości czy słowiańszczyzny¹⁴. Obraz Maryi-chłopki, Słowianki wpływa więc na „spolszczenie” postaci, utożsamienie Matki Bożej z polską wsią. Współtworzy ponadto mit nie tylko sielskiej, przepięknej słońcem i radością wsi, ale też wsi świętej, uświęconej obecnością Maryi.

Młodopolski wizerunek swojskiej, rodzimej i chłopskiej Matki Bożej może pełnić różne, zależne od kontekstu funkcje. W cyklu *Madonna* Konopnickiej został wpisany w obraz wsi ubogiej, cierpiącej – Maryja była tą, która wychodziła naprzeciw ludzkiemu cierpieniu. W wierszu Zawistowskiej synonimem świętej jest nie Matka Boża Bolesna czy opiekunka ludu, ale wieśniaczka przędąca kądziel. Wizerunek Maryi aktywnej, uczestniczącej w sposób czynny w wiejskiej rzeczywistości wpisuje się zatem w młodopolską problematykę pracy. Potwierdza odwrót twórców od wczesnomodernistycznego światopoglądu na rzecz aktywizmu i witalizmu (waloryzacji aktywności, radości, a przede wszystkim samego życia).

¹³ Warto zwrócić uwagę, że również Leopold Staff, który tłumaczył i opatrzył wstępem *Kwiatki św. Franciszka*, wyekspozował przede wszystkim prostotę świętego biedaczyny, odrzucenie przez niego bogactwa i wygodnego stylu życia, umiłowanie wolności i swoisty witalizm – umiłowanie życia i twórców przyrody, które postrzegał on jako święte i Boże. Por. I. Maciejewska, *Franciszkanizm w poezji Młodej Polski*, w: *Problematyka religijna w literaturze pozytywizmu i Młodej Polski. Świadectwa poszukiwań*, red. S. Fita, Lublin 1993.

¹⁴ Por. F. Ziejka, *W siernięgi bracia, w sukmany*, w: *Poeci, misjonarze, uczeni. Z dziejów kultury i literatury polskiej*, Kraków 1998.

Witalistyczny, a jednocześnie ludowy wizerunek Maryi sytuuje Ją w kontekście tego, co naturalne. Moderniści bowiem, jak pisze Franciszek Ziejka, wzorując się na poglądach estetyczno-filozoficznych prerafaELITÓW, zwracali dużą uwagę na związki kultury ludowej z naturą (co przemawiało na korzyść kultury chłopskiej, stanowiło bowiem antidotum na znieawidzoną przez artystów początku wieku cywilizację i miasto)¹⁵. Stąd w *Panagii* poetka zastępuje sztuczne światło złotonego cerkiewnego ołtarza i wszelkie klejnoty pięknem naturalnym. Jedyna ozdoba Matki Bożej w utworze Zawistowskiej to słońce, prześwietlające „bezkoronne włosy świetlane”, a także „kłosy żytniane”, które wieśniaczki wplatają Jej we włosy. Podobnie w wierszu *Przed Madonną* Bronisławy Ostrowskiej to natura, przyroda, a nie sztuczne klejnoty zdobią Matkę Bożą: „A blask plecie słoneczną koronę Madonny”¹⁶. Słońce, słoneczne barwy, które towarzyszą Maryi, współtworzą solarny wizerunek postaci, wpisując się jednocześnie w młodopolski proces solaryzacji postaci biblijnych, zwłaszcza Boga czy Chrystusa¹⁷. Jednocześnie waloryzowanie w poezji młodopolskiej naturalnego uroku Matki Bożej, ale też przyrody czy kobiety przedstawianej w kontekście macierzyństwa, wiąże się z charakterystyczną dla epoki zmianą rozumienia piękna. Stanowi bowiem odejście od wczesnomodernistycznych teorii estetycznych, głoszących kult piękna sztucznego jako alternatywy dla znieawidzonej przez dekadentów natury¹⁸.

Z powyższych rozważań ogólnych oraz z interpretacji *Panagii* Kazimierzy Zawistowskiej można wysnuć kilka wniosków.

Ludowy czy słowiański wizerunek Maryi ze względu na swoiste spolszczenie postaci dowodzi przywiązania pokolenia młodopolskiego do tego, co rodzime. Odzwierciedla też skłonność modernistycznych twórców polegającą na dostosowywaniu postaci Maryi (i całej tradycji chrześcijańskiej) do ducha swojego czasu. Prowadzi to do swoistej instrumentalizacji świętej, która przejmuje cechy cenione przez Młodą Polskę. W przypadku *Panagii* są to elementy współtworzące światopogląd odrodzeńczy: młodość, aktywność, naturocentryzm, umiłowanie ludu.

¹⁵ Zob. tenże, *Rodowód i funkcje motywów ludowych w twórczości Wyspiańskiego*, w: *Problemy literatury polskiej lat 1890-1939*, pod red. H. Kirchner i Z. Żabickiego, seria 1, Wrocław 1972, s. 329.

¹⁶ B. Ostrowska, *Przed Madonną*, w: *Poezje wybrane*, wstęp i oprac. A. Wydrycka, Kraków 1999, s. 57.

¹⁷ Por. J. Kwiatkowski, *Od katastrofizmu solarnego do synów słońca*, w: *Młodopolski świat wyobraźni*, dz. cyt., s. 231-325.

¹⁸ Por. rozdział *Światopogląd dekadentki* w książce T. Walas, *Ku otchłani (dekadentyzm w literaturze polskiej 1890-1905)*, Kraków 1986, s. 44-94.

Ludowy wizerunek Maryi to przede wszystkim dowód młodopolskiej fascynacji ludowością, prowadzący nie tylko do zbliżenia sfery boskiej do życia, do tego co naturalne i biologiczne, ale wręcz do desakralizacji religii chrześcijańskiej, która ma być zastąpiona *sacrum* świeckim. Obecny i powtarzający się w różnych dziedzinach sztuk pięknych motyw Matki Bożej jako chłopki lub odwrotnie: stylizacje kobiety z ludu na Maryję odwzorowują młodopolskie trendy estetyczne i światopoglądowe. Miejsce szczególne zajmował w nich, oprócz kultywowanej i wywyższonej sztuki, miłości, przyrody – lud, zbiorowy mit, będący wcieleniem utraconych przez pokolenie modernistyczne wartości, takich jak polskość, witalność czy świętość.

Rustykalny i „naturocentryczny” obraz Maryi można uznać jednocześnie za oryginalny rys wyobraźni młodopolskiej, który przejmować będą liczni twórcy poezji współczesnej. Próby zrywania z dogmatycznymi przedstawieniami świętej w ikonografii na rzecz ujęć ludowych, zwłaszcza w konwencji estetyki codzienności czy prymitywizmu, znaleźć można w poezji Białoszewskiego, Harasymowicza czy Twardowskiego¹⁹.

¹⁹ Charakterystyczny pod tym względem jest zwłaszcza wiersz J. Twardowskiego *Uciekam*, w: *Rozmowa z Matką Bożą*, wybór wierszy i posłowie W. Smaszcz, Białystok 2000, s. 29. Powtarza się tu młodopolski motyw niechęci Matki Bożej do ujęć ikonograficznych:

Uciekam od obrazkowych ikon
mówiła Matka Boska
od papierowej o mnie abstrakcji
od pań jak modnych lalek
pozujących do moich portretów
od kanonizowanej kosmetyki...